

Proloog

Er zijn verschillende wegen die naar jouw graf leiden.

Je kunt er met de auto heen, door naar hars geurende bossen, of met de bus of de trein en dan verder te voet, via de brug over de blauwste rivier ter wereld, de heuvel op vanwaar je uitkijkt op het zestiende-eeuwse stadje.

Er zijn verschillende manieren om bij je graf te komen, maar vandaag zijn de door zomerhitte bevangen wegen overvol.

Vandaag is het Allerzielen en wordt er gebeden voor de doden die hier ter ruste zijn gelegd; in dankbare herinnering.

De hotels zijn vol want mensen komen vanuit Dubrovnik en Sarajevo, vanuit verre steden en dorpen, de aanwezige mediaploegen vanuit heel de wereld, tot Amerika aan toe.

Ze komen bijeen om eer te bewijzen aan de duizenden namen en nummers die zijn gekerfd in hout en steen, bekend en onbekend, monumenten voor evenzovele overleden geliefden.

Vaders en zonen, moeders en dochters, broers en zussen.

Volwassenen en jongeren, kinderen en zuigelingen.

Ze liggen zij aan zij, hier en op andere begraafplaatsen door heel het land: christenen en moslims, orthodoxen en joden, agnosten en atheïsten.

Sommigen waren soldaat, velen onschuldig burger, bijna allen willoos slachtoffer van een conflict dat zij niet hebben gewild of veroorzaakt.

En jij, een vreemdeling die met de oorlog niets te maken had, bent met hen begraven.

Jouw graf draagt geen naam, alleen een nummer. Een onbekend oorlogsslachtoffer ben je en dit is de plek waar je beenderen zijn neergelegd.

Op deze dag betreedt de clerus de begraafplaats en wandelt tussen de zerken en de biddende en zingende priesters, moellahs en rabbijnen, en is de lucht vol van de geur van wierook.

Achter hen volgen de treurende, rij na rij. Ze lopen ook langs jouw graf.

In de gloed van de warme zon leggen de meest attente onder hen een bloem neer. Kinderen een plastic nepedelsteentje of een hard snoepje. Een jonge knaap veegt plechtig met een hand over je gladde grafsteen,

giebelt dan en rent zijn vriendjes achterna. Er is niets oneerbiedigs mee bedoeld, zo hoort het te zijn op een dag als deze. Een dag waarop familie en vrienden samenkomen bij wie hen ontvielen. Hun rouwen geldt ook jou, ook al weten ze niets van je of van jouw verhaal.

Zij zullen nooit weten hoezeer jij je vrouw koesterde. En hoe zij jou geleerd heeft lief te hebben, te vertrouwen. Hoe zij je completeerde, je wederhelft werd. De helft waar iedereen van ons naar op zoek is, maar die zelden wordt gevonden.

Zij kunnen niet weten hoezeer jij je zoon en dochter aanbad.

Hoe graag je kusjes in hun nek plantte, hen kietelde, achternazat, aan het lachen maakte. Of hoe jij naar hen keek als zij sliepen, vol eerbied hun gezichtjes bewonderde en je afvroeg waaraan je dit geluk te danken had.

Maar voor de rouwenden van vandaag ben je niet meer dan een nummer.

Zij kunnen niet weten dat jij een jonge man was, die ver van huis is neergelegd in een vredig veld waar bijen en vlinders af en aan vliegen en bloemen de atmosfeer doordrenken met nectar. Je bent niet meer dan een van de talloze doden.

Eindelijk trekken de heilige mannen en priesters verder, hun gebeden voltooid. Enkele families blijven achter om nog wat te praten met de doden, ook al is de pijn dieper ingesleten dan woorden kunnen vatten.

En wanneer de zon vervaagt en de avondlucht zich lijkt te vullen met vuur en rook zullen zij opstaan, sommigen met tranen in hun ogen, om de zerken aan te raken en te kussen voordat ze tussen de andere graven door wegtrekken.

Ze zullen terugkomen, volgend jaar op deze dag of wanneer herinneringen hen achtervolgen.

Als je kon, als het in je macht lag, zou je hen terugroepen en vertellen hoe het komt dat jij hier ligt.

Je zou hun zeggen dat jij in je korte levenstijd hebt liefgehad en gevochten, dat je goed en slecht was, onvolmaakt en dus mens. Kort gezegd: je was een doodgewone jonge man onder de velen die hier leefden en stierven. Jouw verhaal is als dat van iedereen hier, gevallen onder het zwaard van de zinloze wreedheid van oorlog.

Maar jouw verhaal is ook anders.

Misschien dat jouw verhaal van meet af aan bedoeld was om anders te zijn.

En als je kon, had je hun verteld wat belangrijk is: dat het er niet toe

doet wat je doet of wie je bent, man of vrouw, met welke term jij je religie duidt, wat de kleur van je huid is, de geschiedenis van het bloed dat door je aderen stroomt, zolang je maar gelooft in waarheid en verzoening en vergeving, in de barmhartigheid die huist in de ziel van ieder mens.

En als je kon, zou je hun zeggen: 'Luister naar ons verhaal, alsjeblieft.'

Luister naar me als ik je vertel dat je het kwaad moet overwinnen, of het zal jou overwinnen.

Ga mee. Ga met me mee naar het begin, naar het allereerste begin van dit verhaal.

Ontdek hoe het komt dat wij hier liggen.

Want als de wereld niet leert van haar geschiedenis, is ze gedoemd de fouten van het verleden tot in lengte van jaren te herhalen.

1

1981

Dit is hoe je degene vindt die je lief zult hebben.

Je heet David en je bent een doodgewone jonge man; eenentwintig en geen kind meer maar onschuldig nog, verlegen en niet op je gemak bij de andere sekse, aarzelend op zoek naar wat het is om man te zijn.

Je bent de zoon van een militair die op de Amerikaanse basis bij Frankfurt is gelegerd en je houdt van kunst en meisjes, films en honkbal. Net als alle jonge mannen strookt jouw kijk op het leven niet met die van je ouders.

Het is de zomer waarin jij en je vader een hevige ruzie hebben waarbij zelfs klappen vallen. De ruzie begint met een discussie over jouw onverschilligheid ten aanzien van je toekomst en eindigt ermee dat je vader je een dreun verkoopt waarbij jij je lip scheurt en hard tegen de muur klapt.

Je leest de schaamte op zijn gezicht. De acute spijt dat hij zo uit zijn slof schoot en je sloeg. Dat is nooit eerder gebeurd. Maar het kan jou niet schelen. Je bent boos, je wilt dat hij zich rot voelt.

Jouw vader, de militair, de bikkelaar, de commando die in Panama en Grenada heeft gediend en op iedere andere hotspot waar het leger van de vs in afgelopen twintig jaar de zware laarzen heeft neergezet.

Jij hebt nooit militair willen zijn. Je hebt nooit in zijn voetsporen willen treden. Jij bent een dromer. Je wilt schilderen, kunstenaar zijn.

Op die dag zeg je tegen hem dat je er genoeg van hebt. Je zegt hem dat hij niets meer over je te zeggen heeft. Je zegt hem dat je het huis verlaat, voorgoed.

Je moeder huilt en ploft verslagen op de bank.

Je vader probeert je tegen te houden. Je duwt hem opzij en vertrekt, woedend.

Je houdt van hen beiden, maar je weet dat de tijd gekomen is om je uit de schaduw van je vader los te maken. Bovendien wil je de vreugde proeven van eenentwintig zijn. Wil je genieten van je vrije zomer, op zoek naar de mediterrane zon, hagelwitte stranden en meisjes. Je wilt je laven aan het leven.

Je hunkert naar verandering. Je wilt jezelf vinden, je eigen pad volgen.

Daarom pak je gedeukte Volkswagen Golf die je kocht van de verdiensten voor het horecabaantje dat je naast je studie had. Je pakt je verf en penselen en lege doeken, een slaapzak en een koelbox voor drankjes en rijdt op een zaterdagochtend Frankfurt uit, via Tirol en Zwitserland naar Italië. Uitgelaten rijdt je met dat Golfje langs de kust van Joegoslavië, richting zonovergoten Griekenland. Maar zoals dat gaat met de plannen van mensen en goden, hoe goed voorbereid je ook bent, de dingen lopen altijd anders.

Op een avond stop je in Dubrovnik, aan de Adriatische kust.

Je zoekt een goedkoop hotel. Aan de andere kant van de maanverlichte baai, voorbij een flottielje cruiseschepen, ligt Italië. In Frommers reisgids lees je dat Korčula, de eilandengroep waar Marco Polo ooit leefde, vlakbij ligt. Dat de ommuurde stad in de zevende eeuw werd gesticht, maar dat het al lang voor die tijd bezet was door de Romeinen en de Grieken, later door de Kruisvaarders en de Byzantijnen.

Haar schoonheid overweldigt je. Je wilt haar smalle, met kinderkopjes geplaveide straatjes schilderen, de manier waarop het licht speelt met het fletse saffier van het water in de baai.

Van de duistere zijde van de geschiedenis van Joegoslavië weet je weinig. Hoe de Balkan is verscheurd door eeuwenoude vendetta's, door vijandschap en vijandelikheden tussen Serven en Kroaten en Bosniërs. De diepge wortelde maar onderhuidse haat die op een dag jouw leven zal verwoesten.

Maar nu houd je van dit stadje. Het leven aan de Middellandse Zee bevalt je.

Je blijft er een week. 's Morgens en 's avonds, als het licht goed is, schilder je en daarna ga je ergens een hapje eten en drink je een goed glas wijn, of twee.

Dan, op een avond in een restaurant dat de naam Marco Polo draagt – eigendom van meneer Banda, een grappige kleine man met een bochel die je vertelt dat zijn vader uit Mussolini's leger deserteerde en zich aansloot bij de partizanen en zich hier vestigde – word je bediend door een serveerster met kaneelkleurige ogen.

Ze draagt haar donkere haren in een paardenstaart, haar gebruide huid contrasteert met haar hagelwitte bloes. Wanneer ze bij je tafel wegloopt, ziet meneer Banda je staren en glimlacht.

'Lana maakt op alle mannen indruk, maar het komt nooit tot een date.'
'Waarom niet?'

Hij haalt zijn schouders op. 'Al haar vrije tijd gaat op aan studie. Ze wil schrijver worden. En jij? Ik zag je schilderen. Jij wilt schilder worden?'

'Zeker.'

Meneer Banda knipoogt. 'Twee kunstenaars. Jij vindt haar leuk, ja?'

Je voelt het in je bloed. Niet dat je sterretjes ziet of violen hoort spelen, maar er gebeurt iets met je en je hart is sneller gaan kloppen.

Meneer Banda vertelt je dat Lana uit een stadje in de buurt van Sarajevo komt en dat ze aan de plaatselijke universiteit Engels studeert. Dat ze zijn beste serveerster is.

Hij roept haar en stelt jullie aan elkaar voor.

Ze schudt je hand en je ruikt haar haar. Amandelen. Iets in die kaneelkleurige ogen spreekt tot je hart.

Ze glimlacht wanneer je haar complimenteert met haar vlekkeloze Engels en zij vertelt je dat haar moeder Engels gaf en dat ze die taal al van kinds af aan spreekt. Als zij met je spreekt, is het of jij de enige persoon ter wereld bent.

Je blijft een week langer. Je bent verlegen, zeker als het om vrouwen gaat, en zinloos gepraat gaat je slecht af. Maar uiteindelijk weet je de moed op te brengen om haar mee uit te vragen.

Tot je grote verrassing neemt ze de uitnodiging aan.

Je neemt haar mee naar een cafeetje, drinkt een kop koffie, eet een gebakje. Jullie praten urenlang. Dit is je laatste avond. Er wordt zelfs wat zouteloze maar buitengewoon passende muziek gedraaid: KC and the Sunshine Band met *Please Don't Go*.

Na afloop wandelen jullie over het strand en praten nog veel meer: over kunst en boeken en muziek, over Shakespeare, een van haar favorieten, en verder alles onder de zon.

En jullie kussen.

Het is niet je eerste kus – Frieda, een *Fräulein* in Frankfurt kon die op haar conto schrijven – maar zo voelt het wel.

En nu is de passie je naar de keel gevlogen en zal je niet meer loslaten.

Je blijft nog een paar dagen.

Op een middag rijden jullie naar Mostar, Lana heeft een gevulde picknickmand meegenomen. Zij kent en koestert het stadje al sinds haar kin-

dertijd, van zondagmiddagritjes met haar ouders. Jullie wandelen langs de Turkse koffiehuisjes, de kiosken waar men goedkope sieraden en Perzische tapijten verkoopt.

Jullie staan op de prachtige boogbrug die op een dag door Servisch geschut bruut aan stukken gereten zal worden en kijken naar jonge mannen die boven op de stenen borstwering klimmen. Ze strekken hun armen, buigen hun sierlijke torso's en duiken van een duizelingwekkende hoogte omlaag, in de meest blauwe rivier die je ooit zag.

Hun vrienden staan op hen te wachten langs de oevers.

Een oude man verkoopt narcissen bij de brug. Je koopt een bos, voor haar. Lana zegt dat het haar lievelingsbloemen zijn en dat jonge mannen hier al eeuwenlang komen en naar beneden duiken om daarmee de titel *mostari* te verdienen. Sommigen doen het als een bewijs van hun mannelijkheid, anderen om het meisje dat zij liefhebben hun trouw te tonen.

Ze glimlacht. 'Of om te bewijzen hoe dwaas ze zijn.'

'Zijn er ook vrouwen die duiken?'

'Soms. Maar meestal zijn het mannen. Het is gevaarlijk. Vijfentwintig meter van het brugdek tot het water. Er zijn doden gevallen.'

Jij zegt dat je zult duiken.

Ze lacht en zegt dat je gek bent. Ze plukt een narcis uit de bos en laat hem vallen. Hij dwarrelt de diepte in en wordt meegevoerd door het snel stromende blauwe water.

Je zegt dat je toch zult duiken. 'Duik je mee?'

Ze beseft dat je het meent.

'Nee! Niet doen, David, het is link. Het water is ijskoud, altijd, zelfs op een heel hete dag. De schok van de kou alleen al kan dodelijk zijn, als je niet fit bent.'

Je kijkt van de brug omlaag naar de rivier. 'Ik heb erover gelezen. Het is de truc om recht omhoog te duiken en je armen iets uit elkaar te houden op het moment dat je het water raakt. Dat breekt de klap.'

'Duiken zonder te oefenen is gekkenwerk, David.'

'Ik heb drie zomers achter elkaar als strandwacht gewerkt. Ik weet hoe ik moet duiken. Al is vijfentwintig meter de eerste keer.'

Je trekt je T-shirt uit, schopt de sandalen van je voeten, maar je spijkerbroek laat je aan. Je kijkt omlaag. Het lijkt een heel eind, tot die diepblauwe stroom. Je hart pompt en je voelt een brok in je keel van angst, maar je doet je best om daarvan niets te laten blijken.

‘David, niet doen, ik smeeek je...’

Je klimt op de borstwering. Ze grijpt naar je hand om je tegen te houden, maar te laat. Je kijkt achterom en knipoogt. ‘Duim voor me.’

‘David...!’

Je springt.

Lucht suist langs je oren.

Je dondert als een steen omlaag, een hele tijd. Het water komt razend-snel dichterbij, je spreidt je handen en stort in de rivier.

De ijzige kou ranselt je als een hagelschot.

Wanneer je spetterend en happend naar adem bovenkomt, zwaai je naar haar.

Zij rent de wenteltrap af en vangt je aan de oever op.

Je bent doorweekt en je lacht.

Ze kust je vingertoppen, brengt ze naar haar lippen, veegt met het T-shirt het water uit je gezicht. ‘Je bent knettergek David Joran, weet je dat?’

‘Kan zijn. Maar het voelt fantastisch.’

Wanneer ze haar arm door de jouwe haakt, lijkt ze oprecht gelukkig en jullie sjokken de heuvel op, jij met een spijkerbroek die zwaar is van het water. Jullie strijken neer op een grasveldje naast een olijfbom en plunderen de picknickmand: verse kaas, brood, cherrytomaten en de wijn die zij heeft meegenomen van de boerderij van haar vader.

Terwijl jouw spijkerbroek droogt in de zon vertelt zij je over de verhalen die ze schreef. Ze zijn niet bijster goed, ook niet slecht, maar ze weet dat niemand die begint een meester is. Ze houdt een dagboek bij en gebruikt dat om te oefenen.

Op een dag wil ze een boek schrijven dat de wereld zal veranderen.

Jij vertelt haar dat je altijd kunstenaar hebt willen zijn, al sinds je als kind met watervaste stiften op de muren in de keuken van je ouderlijk huis tekende.

Je zegt haar wat jij als waarheid beschouwt: zij is veel te mooi voor jou.

Ze kijkt je aan en voor het eerst lees je een reserve in haar blik.

Je denkt dat je het verknalt hebt.

Ze vertelt je dat ze de meeste mannen wantrouwt.

Jij zegt dat het jou niet anders vergaat.

Ze lacht, maar wanneer ze je weer aankijkt, weet je dat die voorzichtige blik in haar ogen geen toneelspel is.

De wijn heeft je wat licht in je hoofd gemaakt en je haalt een zakmes uit je zak en doet iets kinderachtigs, een tikje dwaas. Maar je doet het omdat je haar wilt laten zien dat jij kunstenaar bent.

Je kerft jullie namen in de stam van de olijfbom. Je kerft een hartvorm – en dat doe je heel erg goed – en snijdt er twee handen boven. Jullie namen kerf je aan weerszijden van dat hart: David, Lana.

Wanneer je klaar bent, kijkt ze je aan. Haar ogen boren tot in het diepst van je ziel, dan kust ze je.

Die nacht slaap je voor het eerst met haar, op je goedkope hotelkamer vlak bij de haven.

Je hebt haar lief, haar gezicht, alles aan haar. Je houdt van haar lach, van haar stem, van de manier waarop ze met haar vingertoppen je huid beroert.

Je houdt haar vast, je praat de hele nacht met haar. Je vertelt haar van jouw leven. Over de strijd met je ouders. Zij vertelt jou over de strijd met haar ouders en over haar geheim. Het schokt je, maar je wilt haar onverminderd. Je bewondert haar eerlijkheid en je belooft haar dat jij haar nooit zult kwetsen, nooit tegen haar zult liegen.

Dat je nooit meer over haar geheim zult spreken. Dat het niets verandert.

Ze vraagt of je dat werkelijk meent.

Werkelijk, zeg je.

In het duister fluistert ze je naam, dan vindt haar mond de jouwe en hoor je haar gesmoord en zachtjes huilen, voor ze in je armen in slaap valt.

In de weken en maanden die volgen leer je wat het is om lief te hebben. Nu ze je vertrouwt, opent zij zich als een bloem en leert je alles wat ze weet.

De zomer zingt zoals ze nooit gezongen heeft. Teruggaan naar het leven dat je bij je ouders had, is geen optie meer, nooit meer. Er is iets radicaal veranderd. Jij geeft vorm aan je eigen toekomst.

Je weet dat het leven een ontdekkingsreis is, dat heeft je vader je altijd voorgehouden. En je ontdekt waarom je die reis met Lana maken wilt.

Jouw liefde gaat dieper dan verlangen: zij is je zielsverwant.

Op een bitter koude zaterdag in december, in het piepkleine kerkje van Sint Nicolaas, waar vlokken sneeuw langs de ramen jagen, kijk je vol trots naar haar terwijl jullie elkaar een belofte van eer en liefde doen.

Jullie schuiven een ring om elkaars vinger: twee eenvoudige gouden ringen die meneer Banda jullie als huwelijkscadeau heeft gegeven. Daarna is hij het ook die de huwelijksfoto's maakt.

De huwelijksreis gaat naar een hotelletje dat uitziet op de heuvels rond Sarajevo. Je schrijft een kaart naar je ouders waarin je hun vertelt dat jij je hier gevestigd hebt.

Jullie verhuizen naar een appartement boven het restaurant van meneer Banda. Hij is goed voor jullie. Het is er klein: drie kamertjes met muren die dicht tegen elkaar aan schurken en een laag plafond dat je aan kunt raken.

Meneer Banda grapt: 'Nu weet je hoe ik aan die bochel kom.'

Maar de met blauwe tegeltjes beklede kachel houdt het behaaglijk warm en het beste aan het onderkomen is het werk dat meneer Banda jullie biedt.

Lana studeert overdag en serveert 's avonds. Jij helpt met koken in de keuken en doet allerhande klusjes en schildert in je vrije tijd zoveel je kunt. Je schilderijen worden steeds beter en er is een markt voor. Zolang toeristen Dubrovnik aandoen, kun jij je werk aan hen kwijt. Het gaat jullie goed, jullie redden het.

De eerste baby is een meisje.

Het ouderschap boezemt je een zekere angst in, maar op het moment dat deze hulpeloze engel haar blauwe ogen naar je opslaat en op je vinger sabbelt, ben je verkocht.

De komst van de tweede laat langer op zich wachten dan je voor mogelijk had gehouden: zes jaar. Na vier miskramen hadden jullie de hoop al bijna opgegeven.

Ditmaal is het een jongen.

Maar hij is heel klein, nauwelijks twee pond, en komt elf weken te vroeg met een keizersnee ter wereld. De artsen vrezen dat hij het niet zal halen, maar op de een of andere manier redt hij het toch en het gaat hem goed.

Met zijn bolle wangen en guitige lach legt hij voorgoed een claim op je ziel. Voor je het weet loopt en praat hij. Hij is opgeruimd van aard, net als zijn zus. En omdat hij het tegen alle verwachtingen in toch heeft gered, heeft hij een speciaal plekje in je hart veroverd.

Nu bewonen jullie het overvolle appartementje met z'n vieren, maar je hebt nooit vermoed dat het leven zo rijk en goed kan zijn.

's Zomers als het warm is, brengen jullie veel tijd op het strand door. Jij schetst en schildert terwijl Lana en de kinderen met emmers en schepjes spelen in het zand, hun lijven bruin en zacht.

's Winters als het koud is, slapen jullie alle vier in het tweepersoonsbed.

Wanneer de kinderen zich dan eindelijk overgeven aan de slaap, kruipt Lana dicht tegen je aan. Ze zegt je dat ze gelooft dat het zaad van wat de mensen doen in ons allemaal gezaaid wordt. Dat jij en zij waren voorbestemd elkaar te ontmoeten. Dat ze je liefheeft, al vanaf het eerste moment dat ze je zag, en dat het altijd zo zal zijn, wat het leven jullie ook brengt.

Ze wil dat jij dat weet. Ze is er trots op jouw vrouw te zijn.

Jullie beloven dat je elkaar nooit zult verlaten, nooit, wat er ook gebeurt. En wanneer ze haar ogen sluit, hoor je de ademhaling van je gezin en staar je naar hun gezichten in het licht van de maan, die met zijn zilveren vingers over de vloer naast het bed strijkt.

Je bent gelukkiger dan je ooit was.

Dat was voordat de oorlog uitbrak.

Voordat de eerste granaten als krassend krijt op een schoolbord neervielen op Dubrovnik. Voordat Sarajevo in drie jaar van belegering werd gesmoord en het bloed door de straten stroomde. Voordat de oude veneteta's en veten en etnische zuiveringen op alles en iedereen een boosaardige schaduw wierpen op dit land en alles wat goed en menselijk is vernietigden. Voordat jij en Lana en de kinderen werden meegesleurd in de vuurstorm die jullie levens voorgoed zal veranderen.

Je herinnert je dat je vader je vertelde dat ook het leven een zenit kent: dat moment waarop je het hoogste punt bereikt in de baan van je geluk, waarop alles klopt en de engelen je vergezellen.

Want later zul jij je altijd die middag in Mostar herinneren waarop je van de brug dook en jullie namen kerfde in de bast van de olijfbom. De maanverlichte nachten waarop jullie dicht tegen elkaar aan kropen om warm te blijven, waarop je vol verwondering naar de gezichten keek van hen die je liefhad.